

---

**Bilal Toprak, Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe -Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım-** (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2020), 335 s.

---

21. yy sosyal bilimler alanında disiplinlerarası çalışmaların yoğun olarak görüldüğü bir dönem olarak ifade edilmektedir. Çok yönlü bilgi kuramları ya da bunun ortaya çıkardığı disiplinlerarası yaklaşımlar, bazen ideolojiler gölgesinde kendisine yer bulabilen bazen de kendisine farklı bir alan açarak ilerleyen ama sonuç olarak bilginin temellendirilmesine ve farklı bakış açılarının oluşmasına imkân sağlayan bir metottur. Arkeoloji de bu bağlamda her ne kadar sosyal bilimlerin diğer alanlarıyla ortak çalışma isteksiz görünse de günümüz yaklaşımları buna pek de olanak sunmamaktadır. Arkeolojik verilerin, pasif bir nesne olarak görülmesi ve yaygın ideolojilerin etkisiyle yorumlanması oldukça problemlidir. Geçmişteki insanların, yaşam biçimlerini, iç dinamiklerini, hislerini, toplumsal ve inançsal rollerini ve toplumun inşasındaki belirleyici unsurları tek düze bir yorumlama ile ortaya koymak imkânsız görünmektedir. Uzun yıllardır Batı'da yapılan arkeoloji ve dinler tarihi alanlarındaki disiplinlerarası çalışmaların artık ülkemizde de daha fazla yapılması gerekmektedir. Her şeyin, her alanın derinlemesine incelendiği yani ölümün, bilginin ve disiplinin arkeolojisinin yapıldığı bu dönemde bu tür çalışmaların artması bilim dünyası açısından kazanç olacaktır.

Bu doğrultuda disiplinlerarası çalışmaların gerekliliğine atıf yapan Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe isimli kitap, arkeoloji ile dinler tarihi disiplinlerinin ortak çalışması gerektiğini ve ortaya çıkarılan buluntuların beraber yorumlanması gerektiğini söyleyen bir yapıttır. Göbekli Tepe üzerine yapılan ilk doktora tezi olma özelliği tezinin kitaba dönüştürülmüş hâli olan bu eser, aynı zamanda Türkiye'de din arkeolojisi alanındaki ilk çalışma olma özelliğine de sa-

hip. Dolayısıyla eser, alana yeni bir soluk getirecek ve yeni tartışmaları gündeme getirecek niteliktedir. Eser hem arkeolojik kuram, teori, kavram ve yaklaşımları eleştirel bir düzlemde irdelemekte hem de Göbekli Tepe üzerine klasik arkeolojik yaklaşımların ötesinde oldukça etkili etkili olduğunu düşündüğüm yaklaşımlar sunmaktadır. Bilal Toprak'ın, *Din Arkeolojisi ve Göbekli Tepe – Disiplinlerarası Eleştirel Bir Yaklaşım*- isimli eseri, arkeologlar ve dinler tarihçiler arasında yapılabilecek iş birliği ile ortak bir dilin oluşturmasına olanak sunacaktır. Bu durum, belki de arkeoloji ile diğer sosyal bilimlerin barışmasına destek olacak ve ortak çalışmalar ile bilginin daha da derinleştirilmesini sağlayacaktır.

Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümü “Arkeoloji'nin Arkeolojisi: Tarihsel Gelişim ve Türkiye'deki Seyir” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Toprak, arkeolojik düşüncenin ortaya çıkışı, tanımı ve gelişimi arkeolojik düşüncenin ülkemizde ve Batı'daki tarihsel seyri hakkında bilgiler vermektedir. Yazar, bu bilgileri verirken antik toplumlara olan yanlı yaklaşımları eleştirel bir yaklaşım ortaya koymakta ve toplumların geçmişlerine duyduğu ilgiyi de ele almaktadır. Yazar, Müslümanların arkeolojiye olan katkılarından da bahsederek, Antik dönem Mısır, Mezopotamya, Hindistan, İran ve Arap Yarımadasındaki bilginlerin eski dönemler ile ilgili ele aldıkları konular ve kaynaklar hakkında bilgiler vermektedir. Böylece arkeolojinin modern öncesi tarihinin sadece Batı ile sınırlı olmadığı, başta Müslümanlar olmak üzere farklı havzaların önemli katkılar sundukları ortaya konmaktadır. Müslüman bilginlerin alana sunduğu katkıların irdelenmesinin ardından, Rönesans'ın etkisiyle gelişen ve değişen bilgi dünyasındaki gelişmeler değinilmektedir. Aydınlanma dönemi öncesindeki yaklaşımlar eleştirilerek medeniyetimizin oluşmasında kadim insanın rolünün hiç de azımsanmaması gerektiği ileri sürülmüştür.

Arkeoloji biliminin tanımını yapmaya çalışan Toprak, incelediği tanımlamalardaki ilerlemeci ve gelişmeci yaklaşımlara eleştirel bir bakış açısı sunmuştur. Arkeolojinin tanımının yapılmasında tarihsel sürecini ve düşünsel temellerini anlamının daha faydalı olacağını belirtmiştir. Bu noktada, modern bir bilim olarak arkeolojinin, ülkeler nezdindeki doğuşu ve değişimi irdelenmiş, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD gibi devletlerin arkeolojiyi yükledikleri rolü ve müzecilik anlayışları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca,

Thomsen'nin Üç Çağ Sistemi'ni, Morgan'ın ilkel, barbar, uygar terimlerini, Childe'in ekonomi kökenli kuramlarını bu perspektifte açıklamış ve arkeoloji disiplinin bu gelişim seyrinden sonra 2. Dünya Savaşı'nın akabinde yaşanan değişimi irdelemiştir. Bu dönemden sonra arkeolojide özellikle fen bilimlerinin etkisini ve sosyal bilimlerden uzaklaşmasını konu edinmiş, yeni arayışlar ve yeni yaklaşımlardan bahsetmiştir. Yazar, bu bağlamda Süreçsel ve Post-Süreçsel arkeolojik yöntemlerinin temsilcilerini ve ileri sürdükleri savları ele almıştır. Toprak, Post-Süreçsel arkeolojik yorumlamaların bazı önermelerine şerh düşse de nesnelerin yorumlanması ve farklı yaklaşımlar yoluyla maddenin insanlara görünen anlamının ötesinde anlamlara sahip olduğunu söylemiştir. Arkeolojik kalıntıların çok anlamlı olabileceğini, basite indirgenemeyeceğini ve sahip olduğu anlamların arkeologların yaklaşımıyla sınırlı kalamayacağını iddia etmektedir. Yazar, ölü gömme gelenekleri ile ilgili bir örnekte, arkeologların mezarlar ile birlikte yerleşim yerlerinin de araştırması gerektiğini, bulunan hayvan kemiklerinin bir kurbanı ait olabileceği gibi besin düzeniyle de ilişkili olabileceğini söylemektedir. Post-Süreçsel arkeolojinin din arkeolojisine açtığı alana da temkinli yaklaşım sorunları ayrıca belirlemek gerektiği unutulmamalıdır. Toprak, eserin devamında, Türkiye'deki arkeolojinin seyrinden bahsederek, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki arkeolojik düşünce tarihini eleştirel bir yaklaşımla ele almıştır. Yazar bu bölümde, arkeolojinin dünyadaki ve ülkemizdeki seyrini sorgulayıcı bir bakış açısıyla ortaya koymuş ve disiplinlerarası çalışmanın neden olması gerektiğini temellendirmeyi hedeflemiştir.

Bilal Toprak, ikinci bölümde ise "Arkeoloji Biliminin Köken Sorunu ve Disiplinlerarası Çalışmalar" başlığı altında Arkeoloji biliminin inşa sürecinde kökene dair bazı sorunları açıklamıştır. Yazar, arkeolojinin XIX. yy'dan sonra yapılan kazılarla ortaya çıkarılan eserlerin yorumlanmasında oryantalizm, emperyalizm ve antropoloji arasındaki ilişkiye dikkat çeker. Ardından politik kökenler alt başlığı altında ise aydınlanma düşüncesinin günlük hayatın her alanında hissedildiği, bu doğrultuda dönemin kazılarının çoğunluğunun politik amaçlar taşıdığını söylemektedir. Ayrıca Yunan, Roma ve Mezopotamya kazılarının Avrupa'nın kendine bir köken bulma girişimi olduğunu, çok sayıda arkeolojik kalıntının bu amaçla kendi ülkelerine götürüldüğünü belirtmiştir. Kendilerini antik dönem kültürlerinin sahipleri olarak gören Batılı emperyalist devletlerin

tutumunu eleştiren yazar, ilk dönem maceraperest kaşiflerin Müslüman toplumları hakir gören nitelendirmelerini de özellikle not etmiştir.

Batılı devletler, köken arayış çabalarında Kitab-ı Mukaddes'in ve diğer tarihsel verilerin de kullanılması ile Roma, Yunan medeniyetlerinin, Sümer, Akad, Asur, Babil gibi Mezopotamya devletlerinin kalıntılarının sahipleri olarak kendilerini görmelerini örneklerle ele alınmıştır. Bilimsel ve İdeolojik Köken başlığında ise arkeolojik verilerin devrin bilimsel paradigmalarının etkisi altında kaldığı öne sürülmüştür. Evrimci yaklaşımların ve pozitivist düşüncelerin arkeolojik yorumlamaları etkilediği bilinmektedir. Ekofemizm teorilerinin verileri nasıl etkilediğini Çatalhöyük Ana Tanrıça inancı üzerinden ele alan yazar, Türkiye'deki arkeoloji bilimindeki maddeci ve pozitivist süreci eleştirel bir dille anlatmaya çalışmıştır. Ardından "Kitabı Mukaddes Arkeolojisi" başlığında ise dini köken arayışında kullanıldığını, PEF (Filistin Araştırma Fonu)'in işlevini, İsrail'in bu minvalde yaptığı ve desteklediği çalışmalardan bahsederek, arkeolojinin zaman zaman ideolojik bir aygıt olarak kullanılmaya çalışıldığını vurgulamıştır. Arkeoloji ve dinler tarihi arasında disiplinlerarası bir çalışma yapmanın gerekliliği üzerinde çıkarımlarda bulunan Toprak, disiplinlerin bir araya gelmesinin gerekliliğini izah eder. Tüm sosyal bilimlerde olduğu gibi dinler tarihi ve arkeoloji arasında da bu birliktelik yeni kuramların ortaya çıkmasına imkân sağlayacaktır.

Yazar, üçüncü bölümde "Metodoloji: Disiplinlerarası Bir Alan Olarak Din Arkeolojisi" başlığı altında arkeoloji ve dinler tarihinin ortak kavram ve yaklaşımlarına eleştirel bir bakış sunmuş, dinin soyut bir alana yönelik olarak görülse de maddi alanı şekillendirdiğini öne sürmektedir. Yazara göre, arkeolojik verilerin yorumlanması ve sadece maddi kültür üzerinden yapılması doğru değildir. Ve dolayısıyla din ile arkeolojinin mesafeli olmaması gerekir. Ancak özünde ciddi bir mesafe bulunan arkeoloji ve dinler tarihi arasındaki bu kavramsal farklılıkların temel sebebi araştırılmaya çalışılmıştır. Toprak, bu meseleleri irdelemek amacıyla, dinin kökenini sorgulamış ve din teorilerini ve teorisyenlerinin yaklaşımlarını bir bütün halinde sunmuştur. Bu satırlar arasında bana göre dikkat çeken yer, ilkel insan tabirinin olduğu ve bu kavrama tabi olarak bakış

açısına getirilen eleştiridir. Biz ve öteki bakış açısının doğurduğu sınırlı bakış açısının evrimci düşüncenin tezahürü olduğunu da söylemek gerekir. İlkel kavramındaki ötekileştirmeye de özellikle dikkat çekilmiştir.

Arkeoloji’de dine yaklaşımlar başlığı altında Bu başlık altında Christopher Hawkes’in basitten zora doğru izlediği merdiven metaforu özellikle dikkat çekmektedir. İlerlemeci bir bakış açısıyla merdivenin son basamağı olan ve en zor ulaşılan kısmına dini kurumları ve ruhani yaşamı koyması oldukça ilginçtir. Yazar merdiven metaforu üzerinden arkeologların uzun yıllar dine mesafeli durma sebebini açık etmektedir.

Temel kavramlara da çeşitli eleştiriler getirerek ilkel kavramının icadı ile birlikte kadim insanın ötekileştirilmeye çalışıldığını, ilkel kavramının ortaya çıkış sürecindeki ideolojik yaklaşımların etkilerini delillerle ortaya koymuştur. İlkeli yeren açıklamalardan bahsetmenin yanında ilkeli yücelten bazı yaklaşımların da olduğunu özellikle Göbekli Tepe’nin ortaya çıkmasıyla birlikte bu fikirlerin yaygınlaştığını söylemektedir. Ardından kült ve ritüel kavramlarının sorunlu yanlarına değinen yazar, bazı önermelerde de bulunmaktadır. Kadim insanın dinini araştırırken ortaya konulan bir başka metot ise anlaşılamayan pek çok meselenin Şamanizm ile anlatılmaya çalışılmasıdır. Böyle bir yaklaşımın meseleyi anlaşılabilir kılacağı iddia edilmiştir. Akabinde, zaman tasniflerine değinen araştırmacı, Thomson ve Childe üzerinden tasniflemenin bir ideolojinin yansıması olduğunu ve bunların tümünün bugünün kavramlarıyla geçmişi inşa etme çalışmaları olduğunu öne sürmüştür. Yazar, “tarihöncesi” ve “Neolitik” kavramlarının analizini de detaylı bir şekilde sunarak, bu kavramın da süreçsel yansımasını ve bilime olan izdüşümünü anlatmıştır. Neolitik dönemin neolitik paket ile anlaşılamayacağı ve son yapılan kazılarda bu paket tanımlamasının geçersiz olduğu savunulmuştur. Özellikle maddi kültür üzerinden arkeoloji okumanın literatüre yansımalarını ve kuramlar üzerinden bu tür bir gelişiminin kavramsal analizi yapılmaya çalışılmıştır.

Toprak, kitabının dördüncü bölümünde ise “Din Arkeoloji Perspektifinden Göbekli Tepe” başlığıyla, Göbekli Tepe’nin Anadolu neolitindeki yerini ele almıştır. Neolitik dönem coğrafya, ekonomi, beslenme, inanç gibi konulara değinen yazar, Anadolu, Mezopotamya ve Levant bölgelerindeki neolitik yaşam hakkında da

önemli yaklaşımlar sergilemiştir. İşlenecek konulara alt yapı oluşturması adına Göbekli Tepe ile ilgili renkli fotoğrafların yer alması meselenin daha iyi anlaşılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Göbekli Tepe'ye ait T biçimli taşlar ve mimari yapılar ile ilgili bir takım yaklaşımlarda bulunan yazar, Göbekli Tepe etrafında bulunan yerleşim yerlerinden de söz etmiştir.

Göbekli Tepe'ye dair ideolojik okumalar başlığında ise yazar, popüler kültür üzerinden öne sürülen "Tarihin Sıfır Noktası" gibi söylemlerin hangi amaçla kullanıldığına açıklama getirmiştir. Bu şekilde bir yaklaşımın Göbekli Tepe'nin sahip olduğu özgün değerden soyutlanarak bir nesneye dönüştürülme gayretinin ve idealize edilmiş bir geçmiş anlatısı üzerinden şekillendirme girişiminin sonucu olduğu vurgulanmıştır. Göbekli Tepe'nin bir tüketim nesnesine dönüştürülmemesi gerektiğinin de ayrıca altı çizilmiştir. Alt başlığında Göbekli Tepe'nin tanıtılması ve anlatılmasında abartılı yaklaşımları (hayranlık- hayret) eleştiren Toprak, bu yaklaşımların Göbekli Tepe'nin anlaşılmasının önüne set çektiğini de vurgulamıştır. Yazar, ayrıca Göbekli Tepe üzerinden milliyetçi yaklaşımlar için 1930'lara dönüş ifadesi kullanmış, Türklerin ve Kürtlerin atalarının Göbekli Tepe insanı olduğuna dair geliştirilen söylemlerin sorunlu olduğunu belirtmiştir.

Göbekli Tepe'nin bulunmasıyla birlikte özellikle sembollerin yorumlanması meselesi oldukça önem kazanmıştır. Bu bağlamda, Göbekli Tepe'nin sembol ve tasvir dünyasına geniş bir yer ayıran yazar, hem Neanderthaller hem de mağara resimleri üzerinden bir sembol anlatısı oluşturmuş, T biçimli dikilitaşlar üzerinden semboller ile alakalı ortaya atılan bazı yaklaşımları da eserine yansıtmıştır. Hayvan tasvirlerinin yanında soyut sembollerin hangileri olduğu ve bunların ne anlama geldikleri konusunda da fikirler sunmuştur. Ardından gelen başlıkta ise tasvir edilen hayvanlardan bahsederek onların sembolik yorumlamasını yapmıştır. Göbekli Tepe'nin işlevine dair öne sürülen fikirleri ele alan yazar, Göbekli Tepe'nin bir tapınak olduğunu öne süren görüşün yanında burayı bir ölüm merkezi olarak gören fikirlere de değinmiştir. Göbekli Tepe'nin ne olup olmadığı ile ilgili bilgiler tartışılarsun etrafındaki diğer Neolitik merkezlerdeki veriler ile bir bütün halinde yorumlanmaya muhtaç çok amaçlı bir sosyal merkez olduğu da görülmektedir.

İncelediğimiz bu kitap, disiplinlerarası çalışmaların önemini anlatmanın yanı sıra, Göbekli Tepe okumalarına da ayrı bir soluk getirecektir. Geçmişin ve mevcut durumun bir eleştirisini yaparak, yeni bir dil de geliştirilmesi için önemli bir adım olarak görülebilir. Batıda özellikle İngiliz Amerikan eksenli çalışmalarda Post-Süreçsel arkeoloji temsilcileri, ideolojik etkenlerin etkisinde kalan söylemleri değiştirmeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardır. Hodder, Renfrew, Steadman, Messtell ve Timothy Insoll gibi çok sayıda araştırmacının başlattığı bu girişimin Türkiye’de Bilal Toprak tarafından başlatılmış olması oldukça önemlidir. Yazar, kitabında alanda yetkin çok sayıda referansa çalışmasında yer vermiş, kitabın sonunda ise güzel bir dizin hazırlayarak okuyucunun işini kolaylaştırmıştır. Bilimsel çalışma olmasına rağmen kullandığı üslup da oldukça akıcıdır ve okuyucuyu devam etmeye zorlamaktadır. Kitabın hem dinler tarihine hem arkeolojiye hem de diğer alanlara yaptığı olumlu katkılar oldukça önemlidir ve sonraki dönemlerde yapılacak bilimsel çalışmalara öncülük edeceği ifade edilebilir.

**Muammer ÖZDEMİR**

Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi,  
Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı  
ORCID: 0000-0003-3392-0519.

